

המקור: ברם חן 2001. "מתנגדים אנו להתיישבות נפרדת של עדות מזרחיות" – היהודים ההרריים מקווקז- על הכרה, השתלבות וזהות. בתוך: עדות- עדות לישראל. עורכים, א. מזרחי, א. בן דוד, נתניה: האגודה לטיפוח חברה ותרבות. עמ' 547-571.

מאמר זה מוקדש לזכרם של ולדיסלב מיכאלוב וויטלי פסחוב שנפלו באסון המסוקים בדרכם ללבנון, כ"ז בשבט תשנ"ז, 4 לפברואר 1997 ולזכרו של רוסלן יוסיפוב שנפל בלבנון, י"ב באלול תשנ"ז 14 לספטמבר 1997, ערב שנת החמישים למדינת ישראל. יהי זכרם ברוך

"מתנגדים אנו להתיישבות מיוחדת של עדות מזרחיות"

היהודים ההרריים מקווקז: על הכרה, השתלבות וזהות

מ"צ'רקסים יהודים" בעליה ראשונה ל"עולי קווקז" בשנות התשעים

חן ברם

מבוא

באחת התמונות הפחות שגרתיות שלו, ניצב חוזה המדינה, בנימין זאב הרצל בין מתתיהו בוגטירב ושלמה מרדכייב, שני הצירים של קהילת יהודי ההר מקווקז לקונגרס הציוני הרביעי שהתקיים בווינה¹. בוגטירב ומרדכייב לבושים בלבוש הקווקזי המסורתי: ה"צ'רקסקה" המרשימה שבחזיתה מקום למכלי אבק שריפה, ולצידה אבנט ופגיון קווקזי ונוסף לה הכובע הקווקזי, ה"פפחה". השתתפותם של בוגטירב ומרדכייב בקונגרס הציוני עודדה מאד את ההתעוררות הציונית בקווקז. נוסדו אגודות ציוניות שונות, ויהודים הרריים השתתפו, לצד יהודי גרוזיה ויהודים מקהילות אשכנז שבקווקז, בוועידה הראשונה של ציוני קווקז שנערכה ב1901 בטביליסי. שכבות רחבות בקהילה, כפריים כעירוניים, נמנו על "שוקלי השקל" התורמים לתנועה הציונית.

תמונתם של בוגטירב ומרדכייב עם הרצל, כמו גם מעורבותם כבר מעליה ראשונה בשוב הארץ, מייצגת עבור בני הקהילה עד היום את שותפותם של יוצאי קווקז בתנועה הציונית מראשיתה, וגם את הכבוד המיוחד שרכש להם הרצל. הרצל ראה ביהודי קווקז סמל ליהודים בעלי כבוד עצמי ויכולת פרודוקטיווית, שרבים מהם מתפרנסים מעבודת אדמה, אין הם חוששים להגן על עצמם בשעת הצורך וזוכים לכבוד והערכה במקום

1 על פי מקורות אחרים התמונה היא מהקונגרס הציוני השישי- ויש אומרים שתמונה זו היא בכלל פוטומונטאז'. מכל מקום, אין חולק על השתתפותם של הצירים בקונגרס הרביעי. תמונות של שני הצירים ההרריים עם צירים אחרים בקונגרס שמורות בארכיון הציוני בירושלים.

ישובם. בחלק מהישובים אליהם הגיעו עולים רבים מאזור הקווקז בשנות התשעים השתרש למרבה הצער דימוי שונה מאד של עולי קווקז, ולא יפלא איפה כי עותקים מצהיבים של תמונה זו תופסים מקום של כבוד בתערוכות הצנועות שעורכים בשנים האחרונות פעילים בקרב יהודי קווקז. בתערוכות אלו, בשיחות ובמפגשים שונים - במיוחד מפגשים עם ישראלים ותיקים מדגישים פעילים בני הקהילה את פעולתם של יוצאי קווקז בארץ בתקופות שונות.

היהודים ההרריים מקווקז ("קווקזים" או "יהודי מזרח קווקז") היו במשך שנים קהילה קטנה, ובאופן יחסי לא מוכרת בישראל. העליה הגדולה מהקווקז של כ-50,000 איש מאז ראשית שנות התשעים הביאה בעקבותיה מעט יותר התייחסויות בתקשורת ובמחקר לקבוצה זו, אך גם אלה מעטות יחסית ועל פי רוב הן עוסקות בקשיים חברתיים ומשברים שונים בעקבות העליה. יהודי קווקז עצמם, ובמיוחד פעילי ציבור שעלו לארץ בנות התשעים ובשנות השבעים, מבטאים תחושה קשה לגבי היחס בישראל לתרבותם, לתרומתם לארץ ולזהותם הקולקטיבית.

בעקבות כל זאת, כוונתי כאן לדון בכמה ציוני דרך בקורותיהם של היהודים ההרריים בארץ תוך בחינת ארועים שאת על קיומם וחשיבותם יוצאי קווקז בארץ כיום.

נקודת המוצא של תיאור הדברים אינה של היסטוריון, אלא של אנתרופולוג- בעקבות עבודת שדה בקרב יוצאי קווקז בארץ (ובעיקר עולי שנות השבעים ועולי שנות התשעים). החומרים המובאים כאן נאספו מעדויות בע"פ של עולים וותיקים, לצד בחינת מעט הספרות הכתובה (ההיסטורית והתעודית) העוסקת בקורות קהילה זו. הסתמכתי רבות על עבודות קודמות, ובמיוחד על ספריהם של מ. אלטשולר, מ. יוספוב וי. דוד². על אלה הוספתי חומר המבוסס בעיקר על עדויות בעל פה, תוך ניסיון לכלול בסקירה זו פרשות שלא נדונו עוד בכתובים. מצאתי לנכון להזכיר שוב, בקיצור, פרשות שנדונו כבר בהרחבה שבלעדיהן מצאתי כי סקירה זו תהא חסרה. מתוך התייחסות כללית לקורותיהם של יהודי קווקז בארץ, אנסה להאיר כמה דפוסים המאפיינים את דרכי ההשתלבות המיוחדים לקהילה זו מפרספקטיווה אנתרופולוגית והיסטורית- חברתית.

² אלטשולר (תש"ן 1990) כתב מונוגרפיה רחבה על ההיסטוריה של יהודי קווקז במאתיים השנה האחרונות. מחקרו כולל גם פרק העוסק בעליה לישראל עד שנות ה-80, ומהווה מקור ראשון במעלה לנושא זה מנקודת מוצא היסטורית "חיצונית" לקהילה. דוד (1982) מתייחס לכלל הקהילות יוצאות קווקז (יהודי גרוזיה, הרריים ואשכנזים יוצאי קווקז) מתוך נקודת ראות של היסטוריון יוצא גרוזיה הרואה קשר בין "יהדות קווקז על כל עדותיה" וחשיבות לספר את סיפור תרומתה לארץ. בספרו העשיר כלולים מקורות ועדויות רבים וחשובים לנושא זה. עדויות היסטוריות חשובות נאספו גם על ידי יוספוב (1991) בן הקהילה הקווקזית הותיקה בירושלים ופעיל בתקופות שונות בה. זנד (1982, 6-1985). כתב על היצירה הספרותית בטאטית יהודית, ויש גם תיעוד של מסורות שונות ופולקלור (נוי1962, יוספוב 1991). רוב החומר עוסק בתולדות הקהילה בקווקז. עבודות מעטות נוספות מפרספקטיווה סוציולוגית ואנתרופולוגית נעשו ביחס לקליטת עולי קווקז בשנות השבעים והתשעים (איזיקוביץ ואדם, שריג, ברם, אלנבוגן-פרנקוביץ ונועם, קינג, ועוד).

א. עליות ראשונות

הקשר בין יהודי קווקז לתנועה הציונית עוד מראשיתה היה המשך טבעי לקשר ממושך ועמוק עם ארץ ישראל לאורך הדורות.³

במשך למעלה מ-1500 שנים (ואולי זמן רב בהרבה על פי מסורות הקהילה המיחסות את ראשיתה לגלות בית ראשון או שני) ישבו היהודים בקווקז. עדות לעתיקות הקהילה ניתן למצוא כבר בתלמוד הירושלמי (מסכת מגילה, פרק רביעי, הלכה ה') המספר על רבי שמעון דטרקנט- כנראה העיר דרבנט שהיתה תמיד מרכז יהודי חשוב. בתקופה ארוכה זו הפכו יהודי הקווקז לחלק מהסביבה בה התגוררו, לעם מקומי קווקזי ששמר בו בזמן גם את זיקתו לציון כמרכז דתי ומולדת היסטורית. שפת יהודי קווקז (ג'והרי בפי דובריה, טאטית יהודית בפי הלינגוויסטים) שיקפה מצב זה- שפה שבסיסה ניב פרסי, יש בה השפעות טורקיות וקווקזיות ובמקביל גם מילים רבות בעברית ובארמית. במשך מאות שנים שמרה נשמרו גבולות קהילתיים וזהות קהילתית כוללת של יהודי קווקז, כאשר במקביל נוצרות תת-קהילות של יהודי קווקז באזורים שונים ורחוקים זה מזה, מאזרביג'אן בדרום מזרח ועד אזור הקובאן ומחוז סטברופול בצפון הקווקז. הזהות היהודית והקשר לארץ ישראל היו מאבני הבנין המרכזיות של הזהות המשותפת של כלל יהודי קווקז.

אחת מצורות הביטוי המובהקות של הקשר לארץ ישראל בין יהודי קווקז לארץ ישראל במאה התשע-עשרה היתה עליות לארץ שניתן לשיכם לעליות "מסורתיות", חלקן קדמו לעליה הראשונה וחלקן הקבילו לה מבחינה כרונולוגית. כך נוצר יישוב של יוצאי קווקז בירושלים העתיקה, ואף מוקמת שכונה של יוצאי קווקז מחוץ לחומות, ממערב לשער שכם- שכונת בית שמואל⁴. מצבם של המתישבים יוצאי קווקז בירושלים היה קשה למדי, וכאשר לא הגיעה תמיכה מהקווקז סרבו הכוללים של האשכנזים והספרדים לתמוך ביהודים ההרריים⁵. למרות זאת נמשכת העליה מקווקז, ובירושלים מתישבים קווקזים בשכונות נוספות. עולים שמגיעים כבר בהשפעת ההתעוררות הציונית בקווקז מתישבים במיוחד בשכונת בית ישראל, שיוצאי קווקז היו מבונה הראשונים⁶. נוסדת "עדת היהודים ההרריים" בירושלים, וב-1912 מוקם בית כנסת של בני הקהילה בשכונת בית ישראל.

3 פועלם ומצבם של יוצאי קווקז המגיעים לארץ בסוף המאה התשע עשרה וראשית המאה העשרים נידון בהרחבה רבה אצל דוד (1982) וכן אצל אלטשולר (תש"ן) ויוספוב (1991). נציין כאן רק נקודות מרכזיות.

⁴ בן אריה, 1979 : 165, 257-259.

⁵ אלטשולר, תש"ן: 485.

⁶ יוספוב, 1991 : 360

למעשה ניתן להצביע על רצף בין העליות ה"מסורתיות" מקווקז לבין עליות שנעשו כבר כחלק מתנועת ההתישבות הציונית החדשה. עליתו של הרב יעקב יצחקי (בהררי"ץ), רבם הראשי של יהודי קווקז בתקופה זו היא דוגמא לכך. הרב יצחקי מגיע לארץ פעמיים בסוף המאה התשע עשרה, ב1876 ו1886-7. ב1907—הוא עוזב את הקווקז באופן סופי, ומקים, יחד עם מנוח אביו ועולים נוספים- ובהם משפחות נוספות מקווקז ומשפחות אשכנזיות מיוצאי רוסיה מושבה שקיבלה ברבות השנים את השם באר יעקב, ע"ש הרב יעקב יצחקי, והפכה לסמל להתישבות יהודי קווקז בארץ ישראל. הקמת באר יעקב נעשית מתוך תיאום וקשר עם ועד "חובבי ציון", חברת יק"א והמוסדות המישיבים דאז, ובסיוע ותמיכה של מנחם אוסישקין, ד"ר חיסין ומאיר דיזנגוף⁷. מתישבי באר יעקב התמודדו עם קשיים רבים- המושבה הקטנה היתה מבודדת ומרוחקת באופן יחסי מנקודות ישוב יהודיות אחרות, ונתונה לקשיים מצד האוכלוסייה הערבית בלוד, רמלה, וכפרים ערבים שכנים. במקביל להקמת באר יעקב נעשה גם ניסיון, ב1910, לישוב את מחניים שננטשה ב1903 ע"י יהודים הרריים מדגאסטאן, שכוננו אז "צ'רקסים" בפי תושבי הסביבה (יהודים כמו גם ערבים). המתישבים החדשים ישבו כשנתיים במקום ופינו את הנקודה לבסוף בשל בצורת, קדחת, ומכלול שלם תנאים הקשים. ד"ר יעקב הרוזן מתאר בציוריות ניסיון התישבות זה: "חלפו ימים ושנים עד שחדרו כוחות צעירים למושבה... אלה היו הצ'רקסים שמשכו תשומת לב כולם, בתלבושתם המיוחדת, קולפאק היה נתון לראשם... במעילהם המהודקים... התבלטו אשפות כדורי הרובים, גם חרבם נראתה צמודה על ירחם... הלצים של הגליל עמדו אז וקבעו: מחניים תהיה מרכז הקרנבלים בארץ. כל השטריומאלאך מגליציה כבר הוצגו בה... אחריהם הגיע תור הקולפאקים... נדמה היה כי אחינו ההרריים פרקו מאיתנו את חרפת המפלה (של נטישת הישוב)..."⁸ ואולם תקווה זו כאמור לא האריכה ימים, ולאחר כשנתיים חלקם של מתישבי מחניים שבו לקווקז וחלקם התפזרו בין מושבות הגליל⁹.

עלית הרב יצחקי וסיפור מחניים מסמלים כאמור את הקשר בין העליות ה"מסורתיות" לעליה במסגרת התנועה הציונית, קשר שהיה קיים במפעלם של בני עליה ראשונה בכלל, אך מודגש יותר במקרה של יהודי קווקז. פעולתם של בני משפחת ניסנוב, לעומת זאת, מסמלת השתלבות של יוצאי קווקז בלב העשייה החדשה של חלוצי העליה השניה, ואולם השתלבות זו של "חלוצים" מקווקז בלב העשייה החלוצית בתקופה של ראשית העליה השניה שמרה גם על מאפיינים ייחודיים הקשורים בזהות התרבותית של יהודי

⁷ על באר יעקב ראה אלטשולר תש"ן 2-491, דוד 1982 : 129-125 יוספוב 1991 : 309-306.
⁸ ד"ר יעקב הרוזן, חזון ההתנחלות בגליל, 1971 : 350, מצוטט אצל דוד 1982 : 139.
⁹ אלטשולר, תש"ן 493.

קווקז. בעוד החלוצים המגיעים מרוסיה ומזרח ארופה משאירים מאחוריהם את משפחותיהם, יחזקאל ניסנוב שעלה לבדו ב1906, חוזר לקווקז, ושב לארץ עם אחיו, צבי ויהודה ועם אימם שושנה, שהופכת להיות "אם השומר"- ארגון השמירה וההגנה שלבני ניסנוב חלק חשוב בהקמתו. אלכסנדר זייד תארה כ"מי שדאגה לכל אחד, כולם אהבוה, לכולם האירה פנים, הטיפה מוסר בלשונה הרוסית העממית ולימדה פרק בהילכות הגנה ועמידה בפני שודדים ורוצחים.."¹⁰ יחזקאל ניסנוב היה בן ששת מיסדי קבוצת השמירה "בר גיורא" ואח"כ, עם בני משפחתו, בין ראשוני ארגון "השומר". פרשה מענינת אחת הקשורה בראשית ארגון "השומר" היא כיבוש השמירה במושבות הגליל התחתון. בני ניסנוב היו מעורבים בפרשה זו יחד עם שומר אגדי אחר- צבי בקר, גם הוא יליד קווקז, בן הקהילה האשכנזית שנוצרה באזור בסוף המאה התשע עשרה. בין קהילת היהודים ההרריים לקהילה האשכנזית היו לא מעט קווי הפרדה ומחלוקת, כאשר בחלק מהמקרים אימצה הקהילה האשכנזית את היחס המתנשא וה"קולוניאלי" של הרוסים לעמי הקווקז במגעם עם היהודים המקומיים. סיפור ידידותם ופעלם של בקר וניסנוב הוא דוגמא הפוכה: דוגמא לשיתוף פעולה בין קהילתי במסגרת אידיאולוגית משותפת של התנועה הציונית הצעירה. אפשר להניח כי בקר, ובדאי ניסנוב, הכירו היטב את מנהגיהם של עמי קווקז השונים. הרקע ה"קווקזי" והכרות זו סייעו כאשר היה צורך ב"כיבוש" השמירה מקבוצה קווקזית אחרת שהתישבה עוד קודם לכן בגליל התחתון- הצ'רקסים בני כפר קמא, שכן גוריון תיארום כ"חרוצים..בעבודתם, ומצוינים באומץ רוחם וגבורתם. שום פלח ושום בדוי לא יעז להתגרות בצ'רקסים.."¹¹ חלוצי ה"שומר" חיקו מחד את הצ'רקסים ולמדו מעוז רוחם, ומאידך לא חששו מעימות איתם ומתחרות על תפקידי השמירה. לאחר השתדלויות רבות שלהם מונה לבסוף לראשונה צבי בקר כשומר יהודי בסג'רה, ובעקבותיו אחרים ובהם יחזקאל ניסנוב, חברו של בקר שהגיע איתו מבאקו, וצבי ניסנוב שהפך לשומר באום ג'וני (דגניה). סיפור בעל אופי דומה סיפר מרדכי פייקוביץ', אחיו של יגאל אלון. פייקוביץ' מעיד כי בין ארבעת המשפחות הראשונות בכפר תבור היתה "משפחה צ'רקסית מעולי קווקאז, שאת שמה איני זוכר אף שעשו עלי רושם עז במדיהם המיוחדים וכלי זינם... ואבי ידע לנצל את הרושם שעשו הצ'רקסים שלנו, אב ושני בניו, על השכנים, שביחד עם אבי היו עורכים את התגרות עם אנשי א-זבח"¹² (בדואי ערב א- צביח, עימם היו למתישבים בתחילה סכסוכים רבים). יחזקאל ניסנוב נהרג בידי שודדים בדרך ממרחביה ליבנאל ב1911. אימו תובעת מאחיו

¹⁰ יערי, זכרונות ארץ ישראל חלק ב', 838, מצוטט אצל דוד 1982 : 133.

¹¹ דוד בן גוריון: זכרונות- חיי בסג'רה, בתוך: ספר כפר תבור, עמ' 17.

¹² מתוך "ספר כפר תבור", בעריכת מאיר הראובני. מדובר כנראה על שנת בסיפור על המשפחה הקווקזית הכוונה כנראה לא למשפחת ניסנוב אלא למשפחה אחרת שקורותיה לא ידועות.

לנקום את דמו ע"פ מנהגי הקווקז, אך הוא מבליג היות וע"פ מנהגי הארץ נקמת הדם משליכה על כלל בני הישוב, ולפי כך עלולה לסכן את כלל המושבה. צבי ניסנוב המשיך בתפקידי שמירה, וריכז בשנות העשרים את ההגנה האזרחית היהודית בגליל. ניסנוב שימש כשומר במרחביה, כ"מוכתאר" בעין חרוד, וכמקשר בין חברי גדוד העבודה לבין כפרי הערבים ושבטיהם, ונטל חלק פעיל ביסוד ישובים חדשים רבים¹³. במקביל לו פעלו בשנים אלה בארגון ה"שומר" יוצאי קווקז נוספים, וביניהם גם בני משפחת יצחקי מבאר יעקב, ואחרים שמצטרפים למושבות ראשון לציון ורחובות.

יוצאי קווקז שהצליחו להשתלב ב"התיישבות העובדת" הפכו לסמל לכלל בני קהילתם, אולם בדומה לכלל הישוב בארץ בתקופה זו, חלק גדול מהעולים מצאו עצמם בערים. עולים המשיכו להגיע לירושלים ולערים נוספות, ומענינת במיוחד פרשת קורותיהם של בני השכונה הקווקזית בתל אביב, שנוסדה בשנת 1924. ראשיתה של השכונה בתל אביב בבני שכונת הקווקזים בירושלים, שסבלו מחסור כלכלי ועברו לתל אביב בניסיון למצוא בעיר המתחדשת את עתידם. על אלה נוספו עולים מקווקז, שעליהם לארץ גברה עם ההתרחבות בפעילות הציונית בקרב היהודים ההרריים לאחר מלחמת העולם הראשונה. בתקופה זו, תקופת המהפכות ומלחמת האזרחים נוצרו בקווקז התארגנויות שונות של יהודים הרריים ששאפו לעלות לארץ, ומנהיגים יהודים רבים שקדו על מציאת דרכים לעליה (בהם בלט אסף פנחסוב, ששילם על פעילותו בחייו לאחר שנכלא לבסוף ע"י השלטונות הסובייטים ומנהיגים רבים אחרים¹⁴). רצונם של יהודים הרריים רבים לעלות לארץ ואף התארגנות של קהילות שלמות לשם כך נתקל בקשיים רבים. הנהלת המוסדות הלאומיים לא היתה ערוכה לטיפול בגל גדול של עולים מקווקז, ו"קריאתם הנואשת של אלפי יהודים הרריים לעלות לארץ על זקניהם וטפם לא זכתה למענה של ממש"¹⁵. חלק קטן מכלל אלפים אלה הצליחו בכל זאת לצאת בכוחות עצמם מהקווקז ולהגיע לקושטא, ומשם, לאחר תלאות והשתדלויות רבות הצליחו לבסוף שתי קבוצות גדולות להגיע לארץ. לפני עליה זו היה ניסיון דרמטי נוסף של עליה: יהודים הרריים שאפו להקים מיליציות צבאיות לאומיות ולהתגייס לגדודים העבריים, ואף נשלח שליח לארץ, הקצין חנן אפרימוב, שהגיע ב-1920 לארץ ישראל (לאחר שהיה בקשר בין השאר עם זאב ז'בוטינסקי) ומצא לדאבנו כי "אין כל אפשרות של התנדבות אלפי יהודים הרריים לגדודים העבריים.. שנמצאים בתהליך של פירוק".

¹³ דוד, 1982 : 197-194.

¹⁴ דיון מפורט על פעילות זו ועל תלאות העליה לארץ של העולים ההרריים בתקופה זו, וכן של פרשות נוספות מתקופה זו המתוארות להלן ראה אצל אלטשולר, תש"ן 513-499.

¹⁵ אלטשולר, שם, 504.

חידוש העליה, המצוקה הכלכלית, והחיפוש אחר דרך חיים הולמת בארץ הביא לרצון בקרב רבים מיוצאי קווקז למצוא את מקומם במסגרת ההתיישבות החקלאית. למשאלה זו היו שותפים בראשית שנות העשרים בני משפחות ששהו בארץ כבר 18-20 שנה וגם "חדשים" שאך הגיעו אז. תשע משפחות מקרב יוצאי קווקז היו בין שבע עשר המשפחות שהקימו את המושב כפר ברוך בעמק יזרעאל. בנקודה זו התישבו תחילה יוצאי רומניה, שהיו מועטים בסביבה עוינת, ו"בלחץ התאחדות הספרדים צורפו אליהם יהודים מבולגריה, כורדיסטאן, תורכיה, קרים, יהודים הרריים מקווקז ובודדים מארץ ישראל"¹⁶. לניסיון של כפר ברוך לא היתה המשכיות. אף שקמו שלוש התארגנויות שונות של יהודים הרריים שביקשו לעבור להתיישבות, פניותיהן לא מצאו אוזן קשבת בקרב המוסדות המיישבים. המתישבים בפוטנציה נתקלו בקשיים ובסחבת מצד המוסדות ("אנשי הקרן הקימת הפנו אותם למחלקה להתיישבות חקלאית וחוזר חלילה..") שלא מיהרו להיענות לבקשות. לכל היותר ראו ביוצאי הקווקז עתודה להתיישבות עתידית של "העדות המזרחיות", ואולם "ההתיישבות החדשה... נדחתה.. לזמן מה- ואיתה גם סידור המושב של העדות המזרחיות.. בו אמורים להיות משולבים היהודים ההרריים"¹⁷. כאשר אהרן בינימיני, יו"ר ארגון "הסתדרות היהודים ההרריים הקווקזים" קיבל בתשובה לפניה על רצון להתיישבות כי "בשעה שנסדר רשימת מתישבים מבני העדות המזרחיות, ניקח גם אתכם בחשבון" השיב כי "מתנגדים אנו להתיישבות מיוחדת של עדות מזרחיות.. לא בנו ארצה בכדי להמשיך אותם הסמלים הגלויים בין חלקי היהדות.."¹⁸. גישה זו של היהודים ההרריים לשאלה ה"עדית" התבטאה גם בבחירות לאסיפת הנבחרים ב1931. ראשי הסתדרות היהודים ההרריים הודיעו כי לא יגישו רשימה עדתית נפרדת וימנעו מהצבעה, ופעולה זו היתה כנראה גם מחאה כנגד יחס המוסדות¹⁹.

על מצבם של יוצאי קווקז הקשה איפה יחס פטרוני ואף מנוכר של מוסדות הישוב, שלא מיהרו לסייע להם להתערות במסגרות התיישבות שונות, אך גם המצב הפנימי של הקהילה לא סייע: הקהילה הקטנה סבלה מפיצול פנימי רב, היתה תחרות ואף מתחים בין יוצאי אזורי מוצא שונים בקווקז, ואף נבנו בתי כנסת שונים ורבים יחסית בתוך בשכונה הקטנה. מצב זה הקשה על התארגנות אפקטיבית, ויש בו מרכיבים אופייניים לארגון קהילתי של יוצאי קווקז בכלל. תופעות דומות, ואף מוקצנות יותר התגלו גם בקרב עולי קווקז בשנות השבעים ותשעים למרות מרחק השנים הגדול. למרות זאת

¹⁶ יוספוב 1991: 311.

¹⁷ שם, 511 - ציטוט מתיק בארכיון הציוני המרכזי.

¹⁸ השווה אלטשולר תש"ן 512, יוספוב 1991: 347.

¹⁹ יוספוב, 1991: 348.

צמחה התארגנות של יוצאי קווקז שניסתה לקדם את האינטרסים הקהילתיים, ובה היו דומיננטיים במשך שנים בני "הדור השני" שחלקם הגיעו לישראל כילדים וחלקם נולדו בשכונת הקווקזים בתל אביב. הפעילות הקהילתית התרכזת במבנה הרעוע של בית הכנסת. בית הכנסת נותר עם השנים שריד יחיד כמעט של "שכונת הקווקזים" שפונתה במהלך השנים ובשטחה נבנתה התחנה המרכזית "הישנה" של תל אביב. בית הכנסת עצמו נבנה מחדש ב-1989 ושוכן כיום במבנה מודרני ומופעל עדיין ע"י ועד יוצאי קווקז²⁰.

אחד הבולטים במנהיגי הקהילה הקווקזית בתל אביב היה ד"ר אהרן בנימיני, שנולד ב-1886 בגרוזני, וכבר בנעוריו היה פעיל ציוני. אהרונני למד רפואה בקושטא, במקביל ללימודיהם של בן גוריון ובן צבי שם, ביקר בארץ ב-1912 יצר קשר עם אנשי ה"שומר" ואח"כ שירת כרופא בצבא הטורקי בחזית ארץ ישראל. עם נסיגת הטורקים נשאר בבאר טוביה, והתישב אח"כ בתל אביב, שם היה "רופאם של נכבדי העם ודלת העם- את האחרונים ריפא בחינם או בשכר סימלי". כמו כן שימש במשך שנים רבות רופא הגימנסיה "הרצליה"²¹. ד"ר בנימיני הפך להיות "המנהיג הבילתי מוכתר" של הקהילה הקווקזית, "הנשיא והרוח החיה של העדה"²² ויחד עם מיכאל בן שם, ששימש כיו"ר ועד העדה ניסה לארגן את בני הקהילה בתחומים שונים. אחת מהצלחותיו, כפי שמעיד "היסטוריון העדה" משה יוספוב, היתה חיזוק הקשר בין כלל בני העדה בארץ, ובמיוחד בין תושבי ירושלים, ותושבי תל אביב המתחדשת. ד"ר בנימיני היה מעורה בכלל הוויית הישוב בארץ, ובמקביל פעל גם למען בני קהילתו. עם זאת אחד המרכיבים שהגבילו את יכולת ההשפעה שלו היתה זהותו הפוליטית: בראשית דרכו הושפע בנימיני מדרכו של יחזקאל ניסנוב, שהיה ציוני - סוציאליסט וחבר מפלגת "פועלי ציון". בבואו לארץ הצטרף בנימיני למפלגת "אחדות העבודה" אולם עם הקמת הצ"ח הצטרף לתנועה הרוויזיוניסטית, השתתף בהקמת איגוד הרופאים הלאומיים ע"ש מקס נורדאו ואף נבחר לנשיאו. היותו של בנימיני רוויזיוניסט מושבע שלא הסתיר את דעותיו הגבילה את השפעתו. למרות שזכה להערכה רבה ממנהיגי הישוב, אנשי תנועת העבודה, הם ראו בו חלק מהמחנה היריב, וזיהו זה השפיע כנראה גם על עניינם ויחסם לכלל "קהילת ההרריים" (כפי שעולה מעדויות בע"פ של ותיקי הקהילה) שלרבים מבניה היתה נטייה דומה לזו של בנימיני. אהרן בנימיני נפטר בתל אביב ב"ג בתמוז תש"ג (16 יולי 1943) כשהוא "נערץ על שכבות רבות בישוב"²³

²⁰ במשך תקופה ארוכה, ועד היום, עומד בראשו רש"י יששכרוב.

²¹ אלטשולר תש"ן: 498.

²² יוספוב, 1991: 347.

²³ אלטשולר תש"ן: 498, אך מעניין כי לפי עדויות שונות נפטר בנימיני כשהוא שרוי כמעט בחוסר כל! (יוספוב, 1990: 401) וכאן יש נקודה הזקוקה להבהרה נספת, שנוגעת אולי לא רק לחייו של האיש הבודד אלא למשמעותן של זהויות פוליטיות מחד וזהויות עדתיות מאידך בתקופת הישוב.

אפיזודה מעניינת נוספת בתולדות השכונה הקווקזית בתל אביב קשורה במצב הכלכלי והתעסוקתי של בני הקהילה שהיה קשה במשך העשורים הראשונים של המאה. רבים מבני הקהילה חיפשו אפיקים חדשים לשינוי מצב זה. על רקע זה נולדה בסוף שנות ה-20 הפגנה של בני השכונה כאשר תחת המנדט הבריטי התקיים גיוס ל"חיל הספר". הבריטים גייסו צ'רקסים רבים מעבר הירדן ומהגליל, שכאמור נודעו ב"גבורתם". בהפגנה של בני השכונה הקווקזית נשאו אז שלטים: "גם אנחנו מן ההר, גם אנחנו לחיל הספר".²⁴ מעבר לקושי הכלכלי, ניתן ללמוד מאירוע זה על הצורך של בני הקהילה להשתלב בסביבה החדשה, ובה בעת להבליט את זהותם הייחודית ולנצל את כישוריהם כמי שבאו מסביבה הררית ו"קשוחה" בה נדרש כל גבר להיות גם לוחם. במובן זה בהפגנה זו היה מעין המשך לרעיון שלא עלה לבסוף לגייס אלפי צירים הרריים לגדודים העבריים, וגם לפעלם של האחים ניסנוב, יוסף בינימיני ושומרים מפורסמים אחרים יוצאי קווקז.²⁵ בני הקהילה שאפו להשתלב במעגלים רחבים יותר, לפרוץ את גבולותיה של השכונה- אך כל זאת מתוך זיקה לזהות הייחודית הקווקזית. השנים שבין עלית המנדט לקום מדינת ישראל הביאו בסופו של דבר למימושו של רצון זה, ובני הקהילה הקטנה מצאו לאט לאט את מקומם בתחומים שונים ומגוונים של החברה הישובית, והחברה הישראלית הצעירה. בתקופה זו הגיעו עוד מידי פעם מעט עולים מקווקז. חלק מעולים אלה הגיעו בדרכים לא דרכים, והיו אף שעלו ברגל לארץ ישראל. משנות הארבעים ואילך ואח"כ עם קום המדינה עליה זו פסקה כמעט לחלוטין בשל המדיניות הסוביטית, ומספרם הכולל של בני הקהילה נותר קטן (בראשית שנות השישים היו כ-700 משפחות²⁶).

ב. ה"דור השני" ופעלו

סיפורם של, חוה ציפורי (לבית איסאילוב) ז"ל, אחיה ירחמיאל אסא ושמעון ניסנוב, חברי קיבוץ חולתא הוא דוגמא מעניינת (אחת מיני רבות אחרות) להשתלבות ותרומה של יוצאי קווקז בישוב היהודי של טרום מדינה ובמדינת ישראל הצעירה אח"כ. בפגישה בין ותיקים אלה לקבוצת פעילים מקרב עולי שנות השבעים והתשעים סיפר אסא את סיפור שיקום תל- חי ההרוסה, בה השתתפו השניים: "תל חי הייתה סמל הזדהות לכל הנוער בארץ. ב-1931 גדלתי בשכונת הקווקזים בתל אביב, והייתי חבר הנוער העובד. לא היה

24 חיל הספר היה כוח משטרה בעל אופי צבאי מובהק שנועד למשירה בגבול בין עבר הירדן המזרחי וארץ ישראל המנדטורית. ייתכן שבהפגנה היה גם ביטוי מחאה כנגד המגמה הכללית של הבריטים לא לגייס כמעט יהודים לשרותיו. תודתי לד"ר מרדכי נאור שהפנה תשומת ליבי לאירוע זה.

²⁵ על יוסף בינימיני ראה אלטשולר, תש"ן 498.

26 הנתון על סמך יופה, 1962, מצוטט אצל אלטשולר, תש"ן: 520.

לנו מנוח איך להפוך את תל חי מתל - שממה לתל חי. ב-1934 הייתה עליה גדולה של הנוער העובד לתל חי. חנכו אז את הפסל של האריה. הייתי בן 14 ואמרתי - עוד שנה אהיה כאן. עמדו לידי דוב הוז ודוד הכהן וצחקו. באותה שנה היתה בריחה גדולה מגרמניה לארץ ישראל. 3 מאנשי העדה הקווקזית הצטרפו לגרעין תל חי. ב-1935 הגענו למקום, והיה צריך לשפץ את הבניינים. אחרי 3 חודשים החל להגיע הנוער מגרמניה. לא הייתה לנו שפה משותפת. זה היה נוער שמנת שנפגש עם נוער עברי חוצפן, תוקפן. כשהגיעה קבוצה ראשונה שלהם ירדנו לקבלם במחצית הדרך לחלסה. פרץ ריקוד הורה סוער, הם תחילה התפלאו על ה"אזיאטים" הפראים האלה, אך אח"כ השתתפו. אני למדתי רק עד גיל 12, כי המצב במשפחה הכריח אותי לצאת לעבודה. רצו שאעבוד כאינסטלטור, אך אני באתי כדי להיות חקלאי ושמשתי כרועה צאן. ישבנו שנתיים כחברת נוער בתל חי וכפר גילעדי, והוקם קיבוץ חדש עצמאי, כך הוקם קיבוץ חולתא.

אסא ירחמיאל, חוה ציפורי לבית איסאילוב ושמעון ניסנוב קבעו את ביתם בחולתא, המשיכו משם את מעורבותם בשיקום אתר תל-חי, ושנים אח"כ סייעו להקמת המוזיאון הנמצא כיום בתל חי. שלושתם התחתנו עם בני ובנות ההכשרה שהגיעה מגרמניה, וילדיהם, כדבריהם, הם דוגמא ל"מיזוג גלויות". "נכדה אחת שלי, מוסיף ניסנוב, חזרה לשורשים כשהתחתנה עם בן למשפחה קווקזית, ממיסדי כפר ברוך..."

ההשתלבות של אסא וניסנוב התבטאה גם בהמשך דרכם - בפעילות בפיתוח הגליל העליון, ובפעילותו של אסא ירחמיאל במסגרת המוסד לעליה ב'. עם שלמה הילל ואחרים היה אסא בין מובילי "מבצע מייקלברג" - העליה הבלתי לגאלית המוטסת מעיראק ב-1947 ואח"כ, ב-1950, מבצע "עזרא ונחמיה" להעלאת יהודי עיראק וסביבתה. בשנים 1957-1960 היה אסא חבר הכנסת השלישית מטעם "אחדות העבודה". זהותו כאיש ההתיישבות העובדת וכ"בן הארץ" מחד גיסא, וכבן לקהילה בעלת ייחודיות תרבותית שאינה נמנית על הרוב האשכנזי דאז מאידך גיסא הביאה אותו לניסיונות למתן את המתח העדתי בעקבות הקליטה ההמונית של שנות החמישים. קולו היה אז בין הקולות הבודדים שהציעו גישה שונה לשאלת מפגש התרבויות מזו המקובלת של "כור ההיתוך". אסא ירחמיאל דיבר אז על "שיזור תרבויות" - והמשיל את החברה הישראלית הרצויה בעיניו ושאלת התרבויות בה לשיח פרסי, שחוטיו הצבעוניים שזורים יפה זה בזה אך עדיין שומרים כל אחד על צבעו. רעיון זה נבלע באידיאולוגיה השלטת של "כור ההיתוך" של שנות החמישים, אך דומה שהרלוונטיות שלו עודנה תקפה.

נסנוב ואסא הם דוגמא יפה למה עלה בסופו של דבר בקורותיה של קהילת יוצאי קווקז לפני העליות האחרונות: למרות קשיים רבים התערו בניה בחברה הישראלית, התפזרו במקומות שונים, ובאופן טבעי ילידיהם נשאו עם יוצאי תפוצות שונות וזהותם ה"ישראלית" הפכה לדומיננטית. למרות התערות זו, הם מהווים גם דוגמא לאופן בו נשמרה הזיקה לשורשים בקרב חלק מיוצאי קווקז הותיקים, שהתבטאה בחיפוש קשר לעולים מקווקז שהחלו להגיע בשנות השבעים²⁷. להתערות בחברה הישראלית על כל רבדיה גם צד נוסף- בגלל גודלה הקטן של הקהילה היא במידה רבה "נעלמה" ונתרה בחזקת קהילה לא ידועה לרוב הציבור הישראלי עד בואה של העליה הנוכחית מקווקז. אחת ההתייחסויות המעטות שניתן למצוא לקהילה זו לפני עליית שנות השבעים היא זו של פרופ' דוב נוי שסייע בתיעוד מסורות תרבותיות של הקהילה בתקופה זו, בפרסמו סיפורים עממיים של יהודי קווקז. בישובים שהקימו ראשוני עולי קווקז, כבאר יעקב וכפר ברוך הם נותרו גרעין מייסד חשוב, ובמהלך השנים השתתפו קבוצות של יוצאי קווקז ביסוד ישובים נוספים. דוגמא אחת לכך הוא המושב שדי חמד שבשרון, שנוסד ב-1952 במסגרת התנועה "מן העיר אל הכפר". כלל הישובים הללו הם יישובים בעלי צביון מעורב של יוצאי תפוצות שונות- בהמשך לגישה אותה ביטא ד"ר אהרן בינימיני המתנגדת ל"התישבות נפרדת של עדות מזרחיות...".

בתקופה הארוכה שבין העליה של שנות העשרים ועד עליית שנות השבעים השתלבו בני הקהילה בתחומים רבים ושונים, ומתוכם אפשר להזכיר שניים בולטים במיוחד: יפה ירקוני ויקותיאל אדם ז"ל. יפה ירקוני, כלת פרס ישראל בשנת החמישים למדינה הביאה סגנון חדש ונוכחות חזקה לתחום הזמר והבידור, ובדומה למה שקרה לכלל הקהילה ה"ותיקה" של יוצאי קווקז פעילותה ואומנותה לא נתפסו אף פעם כ"קווקזים" או בעלי נופך עדתי, אלא כמבטאים את "בני הארץ", כביטוי של תרבות ישראלית. גם פרשת חייו ומותו של אלוף יקותיאל אדם ז"ל ידועים לרבים, אך השורשים הקווקזים שלו ידועים פחות. יקותיאל (קותי) אדם נולד ב-1927. אביו, יהודה אדמוביץ', עלה מדרבנט, היה פעיל ב"הגנה" ועם קום המדינה היה בין מקימי המושב משמר השבעה²⁸. קותי היה סייר ואיש טבע מצעירותו, ובעקבות אביו פעל בהגנה בנעוריו²⁹. במלחמת העצמאות היה מפקד מחלקה, ובמלחמת סיני פיקד על יחידת סיור והניף את דגל ישראל על ג'בל מוסא (הר משה) שבהר הגבוה. אח"כ למד בפו"ם ובבית הספר הגבוה למלחמה בפריז. בששת הימים היה מפקד חטיבת חי"ר, ואח"כ פיקד על חטיבת גולני. במלחמת יום

27 כותב שורות אלה התודע לסיפורם במסגרת מפגשים בהם השתתפו עם עולים מקווקז בשנים האחרונות.
28 מעניינת החלפת השם "אדמוב" ל"אדמוביץ" בעל הצליל האשכנזי, שצוינה בפני בפי אחד מהותיקים יוצאי קווקז כמאפיין נוסף ל"רוחה" של תקופה זו.
29 החומר על יקותיאל אדם מבוסס בעיקר על יוספוב (1991: 359-357).

כיפור היה סגנו של אלוף פיקוד הצפון, ואח"כ היה אלוף פיקוד הדרום. "קותי אהב את המדבר, וצפונותיו היו נהירות לו, והוא רכש ידידים רבים מקרב הבדואים והדרוזים והיה מבאי ביתם". לאחר תקופת לימודים נוספת מונה לסגן הרמטכ"ל. לאחר מכן שהה בהשתלמות בארה"ב, כשהוא מיועד לתפקידים בכירים ביותר במסגרת כוחות הביטחון. עם פרוץ מלחמת לבנון חזר מיד לארץ, ונהרג בעת סיור בלבנון. האלוף יקותיאל אדם היה בן 55 במותו. אדם היה שותף מרכזי לתכנון ופיקוד על פעולות גורליות כשחרור בני הערובה באנטבה (גיבש את התוכניות הסופיות, פיקד ופיקח על הפעולה מהאוויר) ופיצוץ הכור בעיראק. על דמותו אפשר ללמוד מדברי רב אלוף לסקוב, שתיאר אותו כ"איש שדה וחבר אמת, חש פעילות הציפורים וחיות השדה, איש מעשה בעל ראייה מרחוק, איש רעיון ודמיון. יוזם מבצע אנטבה, ופיצוץ הכור בעיראק. שנא פומביות. את זרי הדפנה קיבלו אחרים, כשהוא מתכנן כבר מבצעים אחרים. מנהיג שלא ידע פחד. אהב את חייליו והם אהבוהו". יקותיאל אדם מהווה עד היום סמל ואידיאל לכלל יוצאי קווקז בארץ, "ותיקים" ו"עולים". על שמו של האלוף אדם נקראו רחובות בערים שונות וישוב בספר מדבר יהודה, ועולי שנות השבעים מקווקז קראו על שמו בית כנסת באור עקיבא. מול קשיי קליטה של חיילים עולים מקווקז בצה"ל בשנים הארוכות מעלים מנהיגי הקהילה את דמותו ומבקשים מרשויות הצבא להשתדל לפעול לשינוי דפוסי הקליטה ו"לחידוש מסורת התרומה הביטחונית של בני הקהילה"³⁰.

בשנות השבעים פעלו כמה מה"ותיקים" יוצאי קווקז לקליטת העולים שהגיעו מקווקז. ביניהם היו יהודה אדמוביץ' ממשמר השבעה ושמעון ניסנוב מחולתא. ניסנוב יצא מקיבוצו והקדיש ימים ולילות לסיוע לקליטת העולים החדשים, כשהוא מסייע ומדריך גם את העולים עצמם וגם את עובדים בשירותים החברתיים שהתקשו בתקשורת עם העולים בעלי התרבות והמנטליות השונים מהמוכר להם. אולם מפגש זה חשף גם את השוני שנוצר בין בני הארץ, שנתרו לדבריהם "קווקזים" בנשמתם אך התערו לגמרי בחברה הישראלית, לבין העולים שהגיעו לאחר השפעת עשרות שנים בהם חיו תחת השילטון הקומוניסטי שלא היטיב איתם ועם קהילתם. יפה הילל, בת למשפחה קווקזית ותיקה שפעלה למען קליטת יוצאי קווקז במסגרת עבודתה בלשכת חיפה של משרד הקליטה היתה בין אלה שניסו לגשר על הבדלים אלו. דוגמא נוספת לחיפוש קשר בין הקהילות מתבטאת בקורות חייו של משה יוספוב, שנולד בשכונת בית ישראל בירושלים ב-1922, היה חבר ב"הגנה" ובין השאר שימש כמזכיר עדת היהודים ההרריים ויו"ר עדת

30 בעת כתיבת מאמר זה התפרסם סיפור לכידתה של חולית ארגון החמאס שתכננה לחטוף חייל צה"ל ונלכדה תודות לתושייתם של כיתה של ארבעה חילי משמר הגבול, שמפקדם וחיל נוסף הם עולים מקווקז (ידיעות אחרונות, 16.1.98). עם זאת מובן שרצוי שבני הקהילה יקלטו בצבא - אך לא פחות מכך שיתרמו מתרבותם הייחודית ומכישוריהם למגורים אזרחיים של התרבות בישראל..

ההרריים בירושלים בשנות השלושים והארבעים. יוספוב, איש ירושלים ועובד "סולל בונה" הפך ב-1985 שוב למזכיר התאחדות עולי קווקז- הפעם גוף של עולי שנות ה-70, בעקבות נסיונותיו לסייע לאוכלוסיית העולים בתקופה זו. תרומתו של יוספוב לקהילתו קהילתו התבטאה לא רק בפעילות, אלא בחיבור ספר מקיף, ובו זכרונות, עדויות וחומרים רבים העוסקים בקורות היהודים ההרריים בארץ ובמסורותיהם השונות.

ג. סגירת מעגל: עליות שנות השבעים ושנות התשעים

במסגרת העליה מברית המועצות בשנות השבעים הגיעו כ-12,000 עולים מקווקז. אחוז עולי קווקז בכלל העולים (וכך גם לגבי עולי גרוזיה ועולי בוכרה- מרכז אסיה) היה גדול בהרבה מגודלם היחסי בקרב כלל יהדות ברית המועצות, וזאת משתי סיבות: בקרב יהודי קווקז נשמרה יותר הזיקה לזהות היהודית ולארץ ישראל, ומכאן שהעליה היתה "אופציה חיה" לרבים (אם כי רבים לא זכו באישור לעלות) ובמקביל- אחוז ה"נושרים" (כפי שנקראו אז היהודים שבחרו לבסוף להגר ליעדים אחרים ולא לישראל) היה כמעט אפסי, בניגוד למספר גדול יחסית של "נושרים" בקרב שאר העולים.

בין יהודי קווקז היו פעילי עליה ו"סירובניקים" ששילמו מחיר אישי קשה על פעילותם, והעולים היגיעו לארץ עם ציפיות רבות מהשיבה ל"ארץ אבות- ארץ ציון ירושלים". ציפיות אלה התנפצו עד מהרה מול מציאות קליטה קשה ביותר, שתרמו לה אופני הקליטה של אוכלוסייה זו. ליהודי קווקז היתה אולי זהות לאומית יהודית מפותחת, ורצון להגיע לישראל, אך לעומת זאת בארץ רוב אנשי השרותים החברתיים וקובעי מדיניות הקליטה לא הכירו כמעט את קהילת יהודי מזרח הקווקז, וממילא כמעט ולא הייתה התייחסות לצרכים הייחודיים שלה בתהליך הקליטה. בחלק מהישובים הקולטים לא הבחינו "סוכני הקליטה" בין יוצאי גרוזיה ויוצאי קווקז, דבר שגרם לשגיאות נוספות בהתייחסות לעולים אלה, ונוצר קצר חריף בין קבוצה זו לבין הסביבה הקולטת. גם ההרכב החברתי של העולים הקשה: רוב העולים הגיעו מאזורים פריפריאליים בקווקז, אחוז בעלי ההשכלה הגבוהה ביניהם היה נמוך יחסית, והשוני התרבותי בינם לבין הסביבה החדשה בלט והחריף את הנטיה ליצור מעין "מובלעות תרבותיות" שחלקן קיימות במידה כזאת או אחרת גם כיום. מדיניות הקליטה נתנה אז עדיפות ברורה לאקדמאים, שקיבלו אולפנים בתנאים משופרים והושקע יותר בקליטתם, ואילו מרבית עולי קווקז לא השלימו את תהליך רכישת השפה (ובמקביל לה- ההכרות עם נהגי הסביבה החדשה) בשל צרכי פרנסה. הבורות והתיוג של העולים ע"י חלק גדול מאנשי הממסד הקולט, שבהעדר הדרכה מתאימה היו חסרי אונים החריפו את המצב ויצרו תהליך קליטה קשה. הפיצול

הפנימי של העולים, העדר מנהיגות בולטת ובעלת לגיטימציה כללית ומאפיינים נוספים של ההתארגנות הקהילתית החריפו את מצב הקהילה. עליית שנות השבעים מחייבת דיון רחב יותר שאין זה המקום לפתחו³¹ אך כדי לסכם נושא מורכב אסכם בכך כי רבים מהעולים נותרו עם תחושה קשה כי נגרם להם עוול, וכי לא ניתן מקום הולם להם ולתרבותם בישראל. פרופ' מ. אלטשולר מזכיר בהקשר זה את השימוש שעשו השלטונות הסובייטים בסוף שנות השבעים במכתבים שלו עולים לקרוביהם שנותרו בקווקז, בו הם מתלוננים על הפליה כלפיהם בישראל³².

למרות כל זאת בקרב העולים (כמו גם בקרב קרוביהם שנותרו בקווקז), נותרה זיקה ציונית חזקה, ובני הקהילה השתדלו לעשות ככל יכולתם להשתלבות בחברה הישראלית וקידום הקהילה. התארגנו גופים שונים לפעילות קהילתית, וביניהם המשיכה לפעול לאורך זמן "התאחדות עולי קווקז" שהשתלבה בפעילות התאחדויות העולים השונות העומדות בקשר עם משרד הקליטה והסוכנות³³, וכן נעשו נסיונות לעורר פעילות תרבותית, כשבתחום זה בלט כתב העת הדו-לשוני "גובליי" בעברית ושפת יהודי קווקז) ג'והרי או טאטית- יהודית)³⁴. היו גם נסיונות של אנשים חיצוניים לקהילה לעורר מודעות רבה יותר לדילמות של קליטתה, ובין אלה בלט במיוחד צבי עופר ז"ל, חבר קיבוץ יפעת ואיש "לשכת הקשר" ("נתיב"), שהשתדל לסייע לעולים. עד סוף ימיו (עופר נפטר ב-1994, תוך כדי הגל החדש של עליה מברה"מ לשעבר ובכלל זאת מהקווקז) חי עופר בתחושה שיש החמצה גדולה בדרכי הקליטה של היהודים ההרריים מקווקז, ובמיוחד השתדל לקדם את היוזמה לשדר תוכנית רדיו בשפת יהודי קווקז ובכך לקדם את התרבות, ואת בעית התיוג (סטריאוטיפיזציה) השלילי שהשליך גם על הדימוי העצמי של חלק מבני הקהילה. נסיונותיהם של יוצאי קווקז הותיקים להשפיע על תהליך הקליטה הוזכרו כבר, ונתקלו גם הם בקשיים.

למרות הדילמות והקשיים שליוו את קליטת כלל הקהילה, רבים מבניה (כיחידים) נקלטו בתחומים רבים, וביניהם אנשי ציבור, מורים, אמנים וסופרים, שביניהם בלט ניסים אלישיב ז"ל שחלק מיצירתו תורגמה לעברית. אולם גם לאחר שצעירים רבים שנולדו בארץ החלו משתלבים במערכות שונות, נותרה קליטת כלל הקהילה מוגבלת, וככזו השליכה אחר כך על קליטת העליה העלייה הגדולה בשנות התשעים, כאשר עולי שנות השבעים משמשים "סוכני קליטה" מרכזיים בקליטתם.

31 עסקתי בנושא זה בהרחבה בהרצאה במסגרת כנס האגודה הסוציולוגית הישראלית, תל אביב 1996, וכן ייחדתי לו פרק במסגרת מחקר על קליטת עולי שנות התשעים מקווקז (ברם 1999).

32 אלטשולר תש"ן 520.

33 יו"ר התאחדות זו מ-1991 הוא שמחה יוסופוב, המכהן גם כסגן ראש עריית אור עקיבא, וקדם לו בתפקיד זה שמחה שלמייב (מנוח), שגם חיבר ספר אודות יהודי קווקז.

34 בעריכת נעה ישי מחדרה. מכתב עת ארצי הפך "גובליי" ("גאולה") למדור בעיתון מקומי עקב הפסקת תמיכת "לשכת הקשר" בו.

דוגמא למתח שליווה את השאיפות הציוניות שגררו אחריהם אכזבה קשה אפשר למצוא בסיפור הקמת הישוב "חיננית". הישוב הוקם בצפון השומרון בראשית שנות השמונים ע"י עולי שנות השבעים מקווקז, שכדברי אחד ממיסדיו הגיעו אליו "ממשימה ציונית של התאחדות יוצאי קווקז".

חיננית היה הישוב הראשון שהוקם באזור צפון השומרון מעבר לקו הירוק, דרומה לאום אל-פאחם וסמוך ליער ריחן. "היו פקפוקים הרבה במחלקה להתישבות של הסוכנות, המתישבים נאלצו להתישב במשרדים שונים, עד שנאותו להקצות להם אדמת טרשים... בנפת ג'נין"³⁵ היישוב הוקם באזור שהיה אז מרוחק ומבודד, בשטח סלעי וחשוף. עד היום שמור בחיננית סרט סלילים ישן ובו טקס העליה לקרקע, ב-18.6.1981: אריק שרון, אריק נחמקין, וראשי ההסתדרות באותה תקופה מכריזים על הישוב החדש עם דגלים מתנופפים וצלילי שירים חלוציים, ולהקה קווקזית מופיעה בריקוד מסורתית. המתישבים ראו את פעלם כהמשך לחלום ישן, כפי שמצוטט מזכיר הישוב הראשון, יצחק איסאקוב אצל יוספוב: "אנחנו, יהודי קווקז שנמנים עם עשרת השבטים. גלינו מהרי שומרון אל חופי הים הכספי...ועכשיו חזרנו לצור מחצבתינו.. לא נזוז מכאן, נמות ולא נזוז.."

44 משפחות נאחזו אז במקום, כולן משפחות מרובות ילדים. "הגיל הממוצע של המתישבים- 27 שנים". היישוב השתלב בתוכניות ההתישבות בשומרון שקידמו אז הרשויות, אלא שההבטחות לסיוע מהגופים השונים שהיו מעורבים בהקמת הישוב נשכחו עד מהרה. "עד היום - פרוטה שחוקה..אף אחד לא תרם כלום..". כפי שמספרים בני הישוב, המתישבים הצליחו בעזרת בעוז רוחם לעבור את השנים הראשונות, ואף התגברו על התנכלויות השכנים הערבים והגיעו איתם ליחסים טובים ("גם בגולה גרנו בקרב המוסלמים"..), אך הישוב לא הצליח ממש לעמוד על רגליו. מתישבי חיננית באו למקום כדי "להיות חקלאים במולדת" אך התנאים במקום לא התאימו לכך, וגם לא הכשרתם של האנשים. התושבים עסקו עוד מראשית היישוב בעבודות ארעיות שונות, ובגידול אווזים, עבודה קשה שלא קידמה את הישוב לטווח הרחוק. גם מבחינה חברתית הישוב ידע עליות ומורדות. חלק מהמשפחות המיסדות עזבו, והאחרים קפצו שפתיים ונותרו במקום. הישוב קפא על שמריו. כיום נראה כי הנחישות השתלמה, כשניכרת בישוב ראשית תנופת פיתוח עם סלילת דרכים חדשות והקמת ישובים נוספים באזור³⁶. עד לאחרונה כל המשפחות במקום היו יוצאות קווקז, וכיום- "החליטו לפתוח את המקום לכל עם ישראל".. ומוסיף המזכיר החיצוני של הישוב, יוצא צפון אפריקה המתגורר במושב שהוקם בשנות החמישים: "... (זו היתה) טעות של שנות החמישים בשנות

³⁵ יוספוב, 1991 : 313.

השמונים. רצו ליצור כעת טעות כזו גם עם האתיופים, אך ברגע שמביאים עולים חדשים, יוצרים מסגרת סגורה יחסית, מנציחים מצב.."

אך הדילמה של הקליטה והזהות מורכבת יותר, כפי שהוסיף בן הישוב ט.: "כל אחד מאיתנו שואף להגיע לכאן, ולהקלט, ולטשטש את זהותו. נוצר לחץ חברתי בו המצב החברתי מכריח אותך לטשטש את זה. אך לקלוט-זה לא בדיוק להשחית את העבר של הקהילה. עבר זה גם חיזוק.. אדם אין לו עתיד ללא עבר". סיפורו של ט. מסביר את הרקע להקמת הישוב ומאיר מעט את קשיי הקליטה בהם נתקלו עולי שנות השבעים:³⁷ באתי ישירות משדה התעופה לקיבוץ בזכותו של יהודה אדמוביץ³⁸. הוא הסביר לי שעתיד ביצבא. לקחו אותי לקיבוץ ללמוד באולפן. בשבת הלכתי הביתה וראיתי את כולם יושבים בבית- רק עם כיכר לחם, ו(שימורי) עגבניות מכל הסוגים- כי לא ידעו לדבר, רק הצביעו על הציור של העגבניות. הבנתי שהמצב לא טוב. גם ההתאקלמות של אבי... הוא היה שם איש עסקים, ופתאום הוא כלום כאן. בן אדם שבאו להיוועץ בו מנהיגים- ופתאום אין כלום- חוץ מילדיו סביבו. הבנתי את המצב, נאלצתי לצאת לעבוד.. התגייסתי לצה"ל, ואחרי השחרור. הייתה בעיה. בכל מקום אמרו: לילדים שלכם יהיה טוב. הענין היה- להצליח או לנשור. שלחנו מרגל לקנדה, הסתובב ומצא חוות שם אפשר להתפתח. הגענו למסקנה- 17 משפחות- לעזוב את הארץ. באנו למנהיגים שלנו בהתאחדות יוצאי קווקז והבאנו להם את תביעותינו- טרחתם והבאתם אותנו, אך אנו לא מקובלים פה... היה אצלינו מנהג כזה, להיוועץ במבוגרים. התכנסו זקני הקהילה, דנו.. ואמרו- על מנת ליצור גאווה לאומית של קהילה, שיהיה לנו זכות לומר שגם אנו משהו פה... (נקים יישוב). והברירה של החוות החקלאיות, מחייך ט. בסוף דבריו ומצביע על הנוף הטרשי- זה כאן, חוות הסלעים בחיננית...". כאשר הוא נשאל אם הצטער פעם, מוסיף ט': "גם פה לא נותנים לשכוח מאיזה זן אתה, אנחנו היהודים לא נותנים לעצמנו... אנחנו, ברוך השם הקווקזים- לא ספרדים ולא אשכנזים, וגם יש לנו שפה מורכבת... יש בתוכה ניב הודי³⁹, טורקית, ערבית, ארמית ועברית תנכ"ת.. וכן- פרסית. והילדים? בעבר, (בגלל) לחץ סביבתי- הם קצת התבישו שאנחנו קווקזים... היום- אומרים- אני קווקזי. יש להם גאווה". בסוף שנות השמונים החליטו תושבי חיננית כי עליהם לפעול לכך שבישוב יקלטו יוצאי תפוצות שונות, ולא רק יוצאי קווקז, וכיום מצטרפים ליישוב תושבים חדשים בעלי רקע מגוון. אולם הדילמה של יצירת "מובלעות תרבותיות" של יוצאי קווקז לא עברה מהעולם: רבים מעולי שנות התשעים מקווקז מרוכזים בשכונות המהוות מובלעות כאלה,

³⁶ אם כי הסכמי אוסלו משליכים על עתידו הפוליטי של האזור, ושאלה זו מצריכה דיון נפרד.

³⁷ סופר ביוני 1997 בשיחה עם קבוצה בסיור מטעם "יד יצחק בן צבי".

³⁸ אדמוביץ'- מעולי קווקז הותיקים, איש משמר השבעה ואביו של אלוף יקותיאל אדם ז"ל.

³⁹ הכוונה כנראה למוצאה של שפת יהודי קווקז, מניב של הפרסית, שהיא שפה הודו- אירופאית.

ובחריש, ישוב קהילתי באזור חדרה (סמוך ל"קו הירוק", במורדות המערביים של השומרון) מרוכזות כיום (עקב מדיניות תמוהה של הפנית עולים למגורי קבע) מאות משפחות של יוצאי קווקז. חריש נועד תחילה להיות ישוב קהילתי לאנשי צבא קבע, ללא אפשרויות פרנסה ותחבורה הולמות, ונראה כי העולים הגרים בו כיום עומדים לפני דילמות לא קטנות מאלו שעמדו לפני מקימי חיננית...

עליית יהודי קווקז, שפסקה כמעט בשנות ה-80 (בדומה לכלל העליה מחבר העמים) החלה שוב מ-1989, עם השינויים הגדולים בברית המועצות לשעבר בכלל, ובקווקז בפרט. במהלך שבע שנים הגיעו למעלה מ-50,000 עולים מאזור קווקז, רובם בני קהילת היהודים ההרריים⁴⁰. כמו בשנות השבעים, גם בעליה הנוכחית בחרו רוב רובם של יהודי קווקז לעלות לארץ ולא להגר ליעדים אחרים. העולים התרכזו תחילה בכ-10 יישובים בארץ, רובם יישובי פריפריה בהם ישבו כבר עולים משנות השבעים. חלק מהעולים הגיעו לאחר שנאלצו להשאיר בקווקז את מרבית רכושם, במיוחד אלה שהגיעו מאזורים בהם פרצו מלחמות כגון העולים מצ'צ'ניה. השנים הראשונות לקליטת עליה גדולה זו ידעו טעויות קשות במדיניות הקליטה. ברמת המדיניות שרר עד 1994 מצב בו לא הייתה כלל התייחסות לצרכים ולזהות תרבותית שונה של בני קהילות שונות מחבר המדינות, ואילו בשטח מצב זה החיש תהליכי תיוג שלילי של אוכלוסיה רחבה. כך נוצר שוב מתח סביב תהליך הקליטה, בדומה למה שאירע כבר בשנות השבעים. קשיים בהתארגנות קהילתית, ומפגש בין תרבותי מורכב עם המציאות הישראלית שהתבטא במיוחד ביחס לתחומים כמעמד האשה ומבנה המשפחה מקשים גם הם על הקליטה. עוד יותר מכך הקשה על הקליטה המצב בו השתרשה משום מה דעה כי רוב העולים מקווקז "מגיעים ללא מקצוע או השכלה" אותה ביטאו פקידי שונים בממסד הקולט בשנים הראשונות לקליטת גל העליה של שנות התשעים. אחוז בעלי ההשכלה העל תיכונית בקרב עולי קווקז גבוה מעט מהממוצע בקרב האוכלוסיה הישראלית הותיקה⁴¹ ואולם תפיסות יסוד של החברה הקולטת מקשה על מימוש הפוטנציאל הטמון באוכלוסיה. במקביל לדילמות של השתלבות ברמת הפרט וברמת הקהילה, עולה גם שאלת מקומה של תרבות יוצאי קווקז. השימוש בג'והרי (טאטית-יהודית) שפת יהודי קווקז, הולך ונעלם, והמדיניות הרואה בשפה זו מעין "סרח עודף" מחזקת תהליך זה. פרופ' מיכאל זנד תיאר במחקריו את הספרות ואת היצירה התרבותית העממית העשירה בשפת יהודי קווקז, ואולם עולם תרבותי עשיר ומרתק זה נעלם במהירות. עם השפה נעלמת גם תרבות עשירה ושפה המהווה חלק מ"שפות היהודים". במקביל

⁴⁰ על עליית יהודי קווקז בשנות ה-90 ראה ברם (1996). וביתר פירוט ברם (1999).

מתרוקנות מיושביהן הקהילות העתיקות בקווקז, ודומה שלא נעשה מספיק לתעד, ללמוד ולשמר חלק ממורשת עתיקה של קהילה זו. במוזיאון ישראל נאסף אומנם בימים אלה חומר לתערוכה בנושא יהודי קווקז⁴² אולם רבים מבני הקהילה, ובמיוחד צעיריה, אינם מכירים שוב את מורשתם, ומצב זה מחזק גם את התיוג השלילי כלפי העולים. בין העולים החדשים ישנם בני מקצועות שונים ומגוונים, אמנים ואנשי ציבור, אנשי מדע וחינוך שרובם נמצאים עדיין בראשית השתלבותם בארץ. מעטים מהם ביטאו כבר את התרומה הרבה שביכולתם לתת לסביבתם החדשה, ורבים מהם עודם מצויים בחבלי קליטה קשים. בתחומי המדעים המדויקים, המוזיקה, הריקוד העממי והספורט יש כבר תרומה בולטת של עולים שזה מקרוב באו⁴³, ובתחומים אחרים היא מחכה עדיין לביטוייה. למרות קשיי הקליטה נראה שהעולים מצליחים גם להשתלב וגם לשמור על ערכים וזהות ייחודית וערכים אותם הביאו איתם. הם "נקלטים בעבודה"⁴⁴, וגם תנאי דיורם מניחים את הדעת...אולם גם בשנות התשעים על רבים מהעולים עדיין "מעיקים הבידוד החברתי תרבותי וחוסר הכרה במורשתם ובעברם בחברה הישראלית"⁴⁵.

סיכום

הובאו כאן אך חלק מקורותיהם של יהודים יוצאי קווקז בארץ ישראל מאז ראשית התנועה הציונית. סיפור מעורבותם של יוצאי קווקז בתחומים שונים ותרומתם נתפס כמרכזי וחשוב בעיני יוצאי קווקז רבים ובמיוחד בקרב פעילים מקרב העולים לארץ כיום, התופסים את עליתם כהמשכיות לו. עם זאת, מקומם של יהודי קווקז בחברה הישראלית ותרומתם- האקטואלית והפוטנציאלית קשורים לא רק בפועלם בארץ בעבר, אלא גם במסורות התרבותיות ובערכים שהביאו ומביאים כיום עולים מקווקז. ערך אחד כזה הוא החשיבות שמוקנית למימד הכבוד ביחסים בין אנשים ובין קבוצות. דוגמא למסורת אחת הקשורה בערך זה היא מנהג הקיים בקרב יהודי קווקז לתת כבוד לשכניהם בעת שמחות וחתונות על ידי השמעת מוזיקה מתרבותם של שכנים אלה - בין אם בני קבוצות שונות בקווקז בעבר, ובין אם שכנים יוצאי תפוצות שונות כאן בארץ. במחווה לשכנים בחתונה יש ביטוי סמלי לאופני יחס רצויים בין היהודים ההרריים לסביבתם. יש בהם ביטוי סמלי ליחס של הכרה הדדית בתרבות הזולת, לסוג מסוים של

41 ע"פ ממצאי סקר רחב שנערך ע"י מכון ברוקדייל ב-1997.

42 כותב שורות אלה היה שותף, יחד עם עדנה בוסטין וד"ר דוד בן יוסף ממשרד הקליטה לתחילתה של יוזמה זו.

43 דוגמא אחת היא יצירותיו המוזיקליות ומחקריו של המלחין והאתנו-מוזיקולוג פרץ אליהו. להקות ואמנים נוספים של יוצאי קווקז משתלבות בשדה המוזיקה הפופולרית בולטת בשנים האחרונות הזמרת שרית חוד, שמשפחתה הגיעה בשנות השבעים. בתחום המדעים נקלטו כמה יוצאי קווקז כחוקרים וכתלמידי מחקר באוניברסיטאות, ובתחום הריקוד העממי פועלות כמה⁴⁴ אם כי הפער בין רמת השכלתם ומקצועם בעבר לבין השתלבותם של עולים רבים בשוק בעבודה כעובדים זמניים שאינם מנצלים הכשרתם מצביעה על הדרך הארוכה שיש עוד לעשות בקליטה.

פלורליזם הקשור לרקע של יוצאי קווקז כקהילה שישבה בסביבה מרובת עמים, דתות ומסורות תרבותיות. בקשיי הקליטה והמעבר הבין תרבותי נראה לפעמים כי מימד זה של כבוד והכרה אובד. בלימוד המשמעות של כבוד והכרה בזהות תרבותית במסורות שונות מתוך דיאלוג בין תרבותי יכולה להיות תרומה לא רק לשיפור תהליך הקליטה, אלא גם להתפתחות פלורליזם של ממש בישראל. ההכרה והכבוד לשכן אינה מנותקת מסיפור קורותיהם של יהודי קווקז בארץ. בישראל יש לסיפור המשותף של תולדות הציונות והקמת המדינה תפקיד מרכזי. פעילים רבים בקרב היהודים ההרריים, המורגלים בביטויים סמליים שונים של הכרה באחר ביחס לתרבותו, מצפים מסביבתם לתת הכרה להם בהתייחסות לאתוס אותו הם תטופסים כמרכיב מרכזי ביותר במציאות הישראלית. השיתוף בסיפור על הקמת הארץ והמדינה נתפס כחשוב גם בפני עצמו, וגם בשל הקשר שלו להיסטוריה משותפת רחבה יותר המהווה בסיס לו: הסיפור של שמירת הזהות היהודית והקשר לארץ.

נקודת מוצא שהנחתה אותי בסיפור קורותיהם של יהודי קווקז שסיפרתי כאן היתה החשיבות של "לספר את סיפור התרומה לארץ" כפי שמדגישים אותה רבים מבני הקהילה כיום. בעקבות נקודת מוצא זו הדגש במאמר זה היה על סקירת קורותיהם של יהודי קווקז בתקופות שונות ופעלם בארץ. חלק ניכר מהחומר אותו הבאתי מתייחס לארועים עליהם שמעתי מבני הקהילה בעבודת שדה אנתרופולוגית ובמקביל מתוך מעורבותי בתהליכי קליטה של קבוצה זו בשנים האחרונות. ברי לי שמטבע הדברים החמצתי בודאי מעשים וסיפורים חשובים ומעניינים לא פחות מאלה שסיפרתי כאן. יש לקוות שכהמשך לחומר המובא כאן יקומו חוקרים מקרב הקהילה וירחיבו את סיפור קורותיה בארץ, תרבותה הייחודית וסיפור השתלבותה שפרקים חשובים שלו מתרחשים בעצם הימים הללו.

ביבליוגרפיה

בן אריה, יהושע (1979): עיר בראי תקופה, ירושלים החדשה בראשיתה. יד יצחק בן צבי, ירושלים.

איזיקוביץ, רבקה, אדם ורדה (1981) קליטתם החברתית של ילדים עולים מקווקז בבית הספר, עיונים בחינוך, 31, ספטמבר 1981.

אלטשולר, מרדכי (תש"ן, 1990), יהודי מזרח קווקז, מכון בן צבי והאוניברסיטה העברית, ירושלים.

⁴⁵ אלטשולר, תש"ן 522. במילים אלה חותם פרופ' אלטשולר את הפרק האחרון בספרו, המתייחס לקליטת עולי שנות השבעים. למרבה

אלישיב, ניסים. (1984) מקווקז לירושלים.

ברם חן (1995) שונות תרבותית בקרב העולים מחבר העמים, תדפיס- עבור אלכ"א, ג'וינט ישראל, בית הספר למנהיגות חינוכית, ירושלים.

ברם חן (1995) "עליית יהודי קווקז- מגמות מרכזיות והשפעת דפוס היקלטותם של עולי שנות השבעים על העלייה הנוכחית". הרצאה בכנס האגודה הסוציולוגית הישראלית, מכללת בית ברל, 22 בפברואר 1996.

ברם, חן (תשנ"ז, 1997) עליית יהודי קווקז, "יהודי ברית המועצות במעבר" 3 (18) פרסומים על יהדות ברית המועצות, ירושלים.

ברם, חן (תשנ"ט, 1999) בין קווקז לישראל: עליית יהודי ההר, מאפייני קהילותיהם בקווקז וסוגיות בהשתלבותם בישראל מנקודת מבט אנתרופולוגית. ג'וינט- מכון ברוקדייל. דמ- 99-346, ירושלים.

דוד, יצחק (1982) תולדות יהודי קווקז בארץ ישראל, קווקאסינוי. זנד, מ. (תשמ"ב 1982) ספרות יהודי ההר של קאווקאז, "פעמים" 13.

יוספוב משה (1991) היהודים ההרריים בקווקז ובישראל, דפוס פרינטיב ירושלים.

כהן, עובד, מגור נונו (1982); עולי קווקז בישראל: קשיי קליטה והמלצות לפעולה. תדפיס. משרד לקליטת עלייה, אגף לתכנון ומחקר. ירושלים.

נוי, דב (1964). היהודים ההרריים-ה'טאטים'. מחניים צ"ג-צ"ד (30-39) תל אביב.

שריג, יעקב; (1983) היהודים ההרריים מקווקז: קשרים משפחתיים וזיקה פנים קבוצתית כמעצבי אופי התא המשפחתי בעדה זו. עבודת גמר, אוניברסיטת חיפה, הפקולטה למדעי החברה והמתמטיקה.

Bram C.(1996) "Cultural Aspects of Adolescence", The case of Adolescence youth from the Caucasus, Paper presented at the International conference on Health and Culture in Adolescence, Jerusalem, 24 November 1996⁴⁶.

Zand, Michael (1985). The Literature of the Mountain Jews of the Caucasus (Part I), Soviet Jewish Affairs 15 (2), 3-21.

Zand, Michael (1986). Notes on the Culture of the Non Ashkenazi Jewish Communities Under Soviet Rule, Soviet Jewish Affairs 16 (1).

⁴⁶ הצער הן תקפות גם לגבי מצבם של רבים מעולי שנות התשעים. תדפיס הרצאה זו הופץ וניתן להשיגו בג'וינט ישראל ובמכון ברוקדייל בירושלים.